

„A nemzeti nyelvek megőrzésében, fejlesztésében látom a jövő útját...”

Pozsgay Imrével, a MVSz Szent László Akadémiája rektorával beszélget *Maróti István*

Anyanyelvi tudatom egy dunántúli faluhoz és egy csodálatos családhoz kötődik, amelyben felnőttem. A Mezőföldön, Balatonbozsokon nevelkedtem, ott szereztem első nyelvi élményeim, mert bár a Rábaközben születtem, személyiségem, tudásom és az ahhoz szükséges készségeim Balatonbozsokon alakultak ki, a nyelvi kifejezőeszközöket is ott tanultam meg. Családomban szépen beszéltek, nem azért, mintha nagyműveltségű emberek lettek volna, hiszen anyai nagyapámnak is, Édesanyámnak is hat elemi osztály volt a végzettsége, de őszinte, egyenes emberek lévén megszokták az egyenes beszédet, a köntörfalazás nélküli kifejezéseket; valószínűleg az az érintkezési forma, amelyben ők felnőttek, hasonló lehetett. Ezt a nyelvi közösséget akkor én nem tudatosan érzékeltem; amit ott szereztem, az észrevétlenül vált személyiségem részévé.

Édesanyámnál, aki özvegyen nevelt bennünket és anyai nagyapámnál, aki még hatni tudott rám – hiszen tizenkét éves voltam, amikor meghalt –, éppen a beszédet figyelhettem meg leginkább. Nem voltak műveltek, de nagyon tapasztalt, a falu és a tágabb világ ügyeiben járatos, tájékozott emberek voltak. Nagyapám már a század elején újságot járatott, ami parasztembereknél azt hiszem elég ritka dolog volt, talán még úri házaknál sem mindenhol fordult ez elő. Többek között az Érdekes Újságot is járatta, én pedig a megőrzött újságlapokat a padláson olvastam, és ott éltem bele magamat abba a század eleji világba, amelyről ezek a lapok tudósítottak.

A Mezőföld beszéde nagyon közel áll az irodalmi nyelvhez, ám erős nyelvjárási jelleg is felfedezhető benne. Az *ë*-hangok használatában egészen biztosan. Aztán megfigyeltem, hogy mifelénk hosszú mássalhangzót használtak olyan szavakban, amelyekben a magyar helyesírás és a magyar kiejtési rendszer rövidet követel. Nálunk azt mondták: *tanító*, vagy például – még most is hallok ilyen szavakat – *hiűtőszekrény*.

- *Talán Lőrincze tanár úrral is beszélgetett erről valamikor?*

Igen, Lőrincze Lajossal is, aki nem túl távol született az én balatonbozsoki világomtól: a Balaton másik oldalán, a Bakonyban, Szentgálon nőtt fel, illetve ott szerezte nyelvi élményeit. Nekem a helyesírással azért sem volt gondom, mert jó fülem volt, és jól emlékszem arra, hogy a ma *ly*-nal írt szavak nagy részét mifelénk még akkor „*l*”-lel mondták. Családunkban: *foló*, *királ* és hasonló szavak röpködtek.

Az *ë* hang mezőföldi használata később sokat segített nekem abban, hogy elsajátíthattam a Kecskemét környéki „*ö*”-zést, közép-zárt *ë* helyére *ö* hangot kell tenni és tévedhetetlenül beszél az ember. Szegény Móricz Zsigmond csodálatos regényében, a Rózsa Sándorban rettenetes hibákat követ el, mert hát honnét is tudná egy felső-Tisza vidéki ember, hogy Szöged és Kecskemét környékén, hogyan ejtik a hangokat.

Ezek a nyelvi élmények már azt is jelzik, hogy életem során, iskoláim és pályám nyomán nemcsak a szóincsem bővült, hanem a kiejtésem is változott. De azért még ma is mindenki – aki tájékozott ilyen ügyekben –, felfedezi rajtam, hogy dunántúli, sőt – a beavatottabbak és tájékozottabbak –, azt is észreveszik, hogy mezőföldi vagyok.

- *Bizonyára nagyon jó tanítói is voltak.*

Kitűnő tanítóim voltak. Most temették el a nyáron első tanítót, aki egy hatosztályos római katolikus elemi – osztatlan – népiskolában tanított bennünket, s ma is csodálattal gondolok képességeire. Úgy tudott százhusz gyereket foglalkoztatni egyetlen tanteremben, hogy közben mindegyiknek gyarapodott a tudása, jó fele továbbmehetett polgári iskolába, aztán később más pályákra is, azaz: nagy figyelemmel, felkészültséggel és a szép beszéd segítségével embert faragott mindannyiunkból. Megérdemli, hogy megemlítsük a nevét: Liszt Antal, jó tanítóm 93 éves kort ért meg, így még tanítói munkájának gyümölcsét is élvezhette. Büszkén emlegette azokat, akik a keze alól kerültek ki, jólesik tudni, hogy engem is ezek közé sorolt.

Később polgári iskolában igényes, jóbeszédű tanárok körében ismerhettem meg a magyar irodalmat, kis kóistolót a világirodalomból, meg egyéb tudományok alapismereteit; így aztán középiskolában, egyetemen a tanulmányokban már majdhogynem nyelvi tudatossággal vettem részt.

- *Következzen akkor a második kérdés. Ön szerint veszélyben van-e anyanyelvünk, és ha igen, mit kell tennünk védelmére?*

Nagyon nagy veszélyt látok leselkedni a magyar nyelvre. A legnagyobb veszélyt a tudatos nyelvrombolók jelentik. Tudatos nyelvrombolókon azokat a magukat nyelvészeknek nevező embereket értem, akik hirdetik, hogy a nyelv olyan organizmus, amely a maga természetes módján változik, alakul, tilos minden beavatkozás és szükségtelen a nyelvművelés, a nyelvújítás, szükségtelen a nyelvhasználat irányítása. Ha igazuk lenne, akkor ki kellene vetni a magyar irodalom történetéből és a magyar nyelv történetéből a nyelvújítás korszakát. Akkor el kellene hártani azokat a vívmányokat, amelyek éppen nyelvi megújulásunkkal együtt a nemzeti megújulást jelentették, s micsoda ostobaság egy társadalmi teljesítményt valamiféle társadalmon kívüli természeti erőként feltüntetni! Ez nyilván addig a percig igaz, amíg makogással és artikulatlan hangon közölték elődeink egymással az életfeltételeikhez szükséges legfontosabb információkat. Addig természeti jelenségeként bizonyára erősebb volt a nyelv, mint társadalmi, szocializációs erőként, de mióta elvontabb, emberi gondolatok közlésére használják, azóta az ember tudatosan vesz részt a nyelv művelésében is. Nos, én ezt az irányzatot szándékos nyelvrombolásnak tekintem.

A másik: akaratlanul, de rettenetes kárral jár a nyelvre nézve, ha a társadalmi átalakulás, a világban való jártasság megszerzése önfeladással, az anyanyelv keréketörésével jár. A műveletlen, tájékozatlan, de a világba vágyakozó ember azt hiszi, hogy kolonc számára az anyanyelv. Börtön, amelyből ki kell törni. Azzal már nem fárasztja, gyöttri magát, hogy megszerezze a szükséges nyelvtudást más népek, nemzetek nyelvéből, hanem elfogadja, beszívja a korszerűségnek és a fontoskodásnak valami zagyvalékát, észre sem veszi, micsoda „nikotinártalomnak” teszi ki magát. Ez az én szememben műveltségi probléma. Az új vágyak felkeltésével együtt a nyelvi önfeladásnak a veszedelme.

Amikor egy óbudaí szuterénüzlet mocskos utcai feliratán olvasom, hogy „Euroshop”, akkor itt nemcsak nyelvrontásra, hanem magatartásbeli zavarokra is gondolok. Magukon kívül vannak az emberek. Itt tehát magatartásbeli gondok is vannak: a felkészületlenség, az új társadalmi helyzet teljes félreértése. Nem fogok szitok-átok hadjáratot folytatni sem a bevásárló központok, sem a reklám, sem egyéb üzleti kínálatok ellen, csak azt mondom: legyünk ésszel, legyünk magunknál és őrizzük meg az önrendelkezés képességét. Ezt a képességet a nyelv is segít megőrizni. Ha kiműveljük magunkat, akkor észre vesszük, hogy melyik reklám az, amelyik egyszerűen valami sznobutáncot, olcsó világkínálat. A sznobéria és az előző negyven év azonosságai zavarai azzal járnak, hogy ami idegedül hangzik, az vonzóbb. Reklámszakembereink pontosan kiszámították, hogy ebben a tájékozódási zűrzavarban nálunk az idegen vonzó és az a jó.

Engem nem az idegen szavak használata riaszt meg, hanem a beszéd eltorzítása. Egy Jókai regény tele van idegen szavakkal, de ettől még a szerző anyanyelvünk egyik legnagyobb mestere. Az idegen szavaknak jövevényszavakká válása a magyar nyelvtörténet része. A veszélyt abban látom, amikor ezeket a szavakat a magyar nyelv nem tudja megemészteni, idegenek maradnak és idegenül használják azokat. Nem véletlen, hogy épp a reklámot említettem, de szólhattam volna másról is. Úgy érzem magam a pesti utcán, mintha egy harmadik világbeli nagyvárosban járnék. A globalizálódó üzleti világban elvesztettük képességünket az önrendelkezésre, és ez a nyelv állapotán is megmutatkozik.

Végül a hivatásos nyelvrontókról kell beszélnem, azokról, akik nem szándékosan teszik ezt. Ők a nyilvánosság szereplői, közülük is elsősorban azok, akik fizetést kapnak a beszédért és beszédjükkel tönkreteszik a magyar nyelvet. El se tudom képzelni, hogy a német, a francia vagy a dán televízióban, rádióban a hivatásos beszélők lehetnek beszédhibás, hangsúlyhibás – és Isten tudja még milyen hibákat elkövető – emberek. A riportalanyokról nem beszélek, az olyan, amelyet kap vagy amelyet talál. De a rádiós, televíziós riporter, tudósító, azért kapja a fizetését, hogy szépen, magyarul beszéljen. A hangsúly használata, a jelző és a jelzett szó kapcsolata szabályos legyen. A nyelv szerkezetének, szabályainak ismeretében és sok minden másban – ez hivatásbeli követelmény – otthon legyen. Műveltségükről már nem is beszélek: amikor alkalmatlanul használnak idegen szavakat, amikor rosszul beszélnek magyarul és rossz kifejezéseket használnak. Az egyik a minap azt mondja: „Vaj van a füle mögött” – ilyenkor szeretnék a falra mászni.

A riportalanyokat azért még egy szó erejéig megemlítem. A bürokrata köntörfalaz, körülmenyes, ö-ö-ö...-zik, nyögdcésl, nála a mondatban az alany meghatározása mindig bizonytalan. Úgy látom, a nagy tudású akadémikus és a nyílt beszédhez szokott falusi ember a legjobb riportalany. Szépen beszélnek magyarul, mert maguknál vannak és szavaikért vállalják a felelősséget.

- *A gondolkodásbeli és közlési bizonytalanság sokszor abból adódik, hogy a szavait kereső nem mond igazat.*

A bürokrata nem vállalja a felelősséget, és aki nem vállalja a felelősséget, az homályosan és rondán beszél.

- *Következzék a harmadik kérdés. Milyennek látja a harmadik évezred küszöbén az úgynevezett „kis nyelvek” és általában az anyanyelvek helyzetét és jövőjét?*

Egy amerikai utamon elkísért a kolumbiai egyetem egyik tanára, aki kulturális antropológiával és nyelvészetrel foglalkozik. Houstontól San Franciscóig a repülőgépen azzal traktált, hogy az emberiségre legnagyobb veszedelem továbbra is a nyelvi szétaprózottság, és ki kell alakítani az egynyelvűséget, egy közös kommunikációs rendszert. Alig hittem a fülemnek, hogy ezt egy magát műveltnak tartó embertől hallom. Mondanom sem kell, ezt a közös kommunikációs rendszert ő az angol nyelvben vélte megoldhatónak, tehát nem mesterséges nyelvek vagy egyebek ajánlgatásával.

Elismerem, ahogy szűkül a világ, ahogy közeledünk egymáshoz a műszaki fejlődés hatására, úgy kétségtelen növekszik az igény az emberek közötti nyelvi kapcsolatok módosítására és könnyebbé tételére, de nem hiszem, hogy a közeledést valamiféle elszegényítéssel kellene elérni, végrehajtani. Az illető tudott magyarul, tehát neki értenie kellett azt, amit erre válaszoltam, egy népdal sorait idéztem: „Elmegyek, elmegyek, hosszú útra megyek, hosszú út porából szörpönyeget veszek”. Mondom neki: fordítsd ezt le angolra. Azt mondja: lehetetlen. A népi szürrealizmusnak ezt a csodálatos sorát nem lehet áttenni idegen nyelvre. El kell ezt vesztenünk?

Azt hiszem, hogy a nemzeti nyelvek, az etnikumok, a népcsoportok nyelvének a fennmaradása nem veszélyezteti az emberiség kultúráját, továbbhaladását. Ugyanakkor nem ellenzem, hogy keressük azt a közös kommunikációs rendszert, amellyel a szűkülő világban egymással kapcsolatban tudunk teremteni. De ezt személyiségének megrokkánása nélkül csak az tudja megvalósítani, aki erős nemzeti anyanyelvében; erős a tudásban, műveltségben; aki nem válik a világkommunikáció eszközévé, hanem ő használja eszközként a világban megszerezhető tudást, benne a nyelvtudást is.

A nemzeti nyelvek megőrzésében, fejlesztésében látom a jövő útját és abban a képességünkben, hogy a saját anyanyelvünkön kívül még egy-két idegen nyelvet meg tudunk tanulni. Ez már iskoláztatás, képzés, oktatás dolga.

Még valamit. A magyar nyelvújítás a nemzeti függetlenségért való kiállás első megnyilvánulása volt, tiltakozás a Habsburgok németesítő törekvéseivel szemben. Észhez tért az ország – főleg az értelmiség –, és a nyelvújításban látta az egyik eszközt az ország függetlenségéért folytatott harchoz. Kazinczyék, a XVIII. század végének szellemi nagyjai, majd a reformkor úgy meglökte a magyar nyelvet, hogy ma nincs olyan gondolat, elvont fogalom, nincs olyan ismeretanyag – a világ bármilyen tudományát veszem is számításba –, amelyik magyar nyelven ne lehetne közölhető. Ezt a magyar nép óriási kulturális teljesítményének tartom, miközben nem felejttem el azokat a veszedelmeket sem, amelyekről épp az előző kérdések kapcsán beszéltem.

A Muraközi járás népiskolái a reformkorban

Az oktatáspolitikában Magyarországon is a polgárosodás igényével kezdődően jelentkeztek az egységes nevelési rendszer létrehozására és az oktatás korszerűsítésére irányuló törekvések, az oktatásügy irányításának kérdése pedig a nemzeti önrendelkezés igényével fonódott össze. Ezek a kívánalmak a reformkorban felerősödtek. Az egységes nevelési rendszer és az oktatás korszerűsítésének igénye találkozott a felvilágosult abszolutizmus törekvéseivel, de az oktatásügy irányításának kérdése a reformkori országgyűléseken abszolutisztikus érdekek miatt a bécsi udvar és a rendek Achilles-sarkává vált. A magyar nemzeti, liberális követelések teljesítése mindig az aktuális kül- és belpolitikai erőviszonyoktól függött, az udvar bevált taktikája a kompromisszum, halogatás, ígéretetés volt.¹

1. Zala megye – benne a Muraközi járás – népiskoláinak összeírását, az 1836. augusztus 8-i közgyűlésen megalakult Népnevelésre Felügyelő Választmány² rendelte el, mely az 1832–36-os diétán ismét elodázott népnevelésügyi kérdés³ megoldására jött létre. A megye nemesi megelégedve az oktatásirányítás körüli huzavonát úgy döntöttek, hogy saját hatáskörükben felkarolják a népnevelés ügyét. A választmány feladatáról Deák Ferenc, aki ekkor a megye országgyűlési követe és a Népnevelési Választmány tagja is volt, az alábbiakat írta Kossuthnak 1836. augusztus 18-án Kehidán kelt levelében: „*hogy a falusi iskolákra s nép nevelésére felügyeljen, ott, a hol szükséges segítsen*”⁴ Ugyanezen a közgyűlésen választották a Népnevelési Választmány elnökévé Sellyey Elek Zala megyei főszolgabíró,⁵ (később másodalispán) s valószínű, hogy e tisztségével összefüggően került, a Muraközi járás népiskolái összeírása a család levéltárába.⁶

Az 1837. január 9-én tartott választmányi ülésen dolgozták ki a népiskolák helyzetét feltáró vizsgálati szempontok első változatát, melyet később átdolgoztak és táblázat formában ki is nyomtattak.⁷ Itt jelölték ki a megye egyes járásait vizsgáló tagokat is. A Muraközi járásban az Alsó vidéket; Csesznák József, Gábelits Ferenc, Sellyey Elek, a Murai vidéket; Hegedűs József, Horvát Péter a Drávai vidéket; Kónyáry Mihály és Tomasits István urak vizsgálták.⁸

A Muraközi járás – a korabeli, minál jóval nagyobb Zala megye délnyugati csücske – a Mura és a Dráva folyók által határolt terület volt. A vegyes lakosságú, horvátok, magyarok által lakott, földrajzilag változatos, síkságokkal, dombságokkal tagolt tájegység⁹ 1849-ig, majd a kiegyezést követően a trianoni szerződésig tartozott Zala megyéhez. A járás az akkori megye nemzetiségek által legsűrűbben lakott területe volt, így a népiskolai összeírás a tanítási

¹ Bényi Miklós: Oktatáspolitikai törekvések a reformkori Magyarországon; Oktatáspolitikai törekvések a reformkori országgyűléseken. Csokonai Kiadó: Debrecen, 1994. 65. old.

² ZML. kgy. ir. 1838.: 164. sz. eredeti sz. 1569. sz. részben közli *Kotnyek István*: Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig. Zalai Gyűjtemény 9. sz. Zalaegerszeg, 1978. 51. old.

³ Kossuth Lajos ifjúkori iratok; Törvényhatósági tudósítások, sajtó alá rendezte: *Barta István*. Akadémia Kiadó Bp. 1966. In. Kossuth Lajos összes munkái 6. köt.

⁴ Deák Ferenc Ferenc emlékezete, levelek. Szerk.: *Viczay János*. Bp. 1980. 17. old.; Jegyzet: A Törvényhatósági Tudósítások számára a zalai megyegyűlésekről Deák Ferenc tájékoztatta Kossuthot.

⁵ ZML.: kgy. ir. 1836.: 164. sz. eredeti sz. 1569. sz.: *Kotnyek*: im. 52.1.

⁶ ZML.: Sellyey cs. lt. IV. csomó

⁷ ZML.: kgy. ir. 1837.: 164. sz. eredeti sz. ua.; közli *Kotnyek* i.m. 51–52. old.

⁸ ZML.: kgy. ir. 1837.: 164. sz. eredeti sz. ua. Jegyzet: ehhez képest kissé pontatlanul közli *Kotnyek*: i.m. 54. old.

⁹ *Bencze Géza*: Zala megye leírása a reformkorban. Zalai Gyűjtemény 23. sz. Zalaegerszeg 1986. 5. old.

nyelven és a tankönyveken keresztül 1837–1841 között a járásbeli magyarok és a horvátok viszonyáról is képet nyújt.

Az összeírás teljes, a Muraközi járás 136 lakott helyének valamennyi népiskoláját tartalmazza. Árnyaltabbá, bizonyosabbá teszi az Egerszegi járás 16 körzetéből előkerült töredékek (4 körzet jelentései) alapján,¹⁰ eddig csak Kotnyek István által rekonstruált korabeli megyei viszonyokat.

A Muraközi járásba kiküldött választmányi tagok 1837–1841 között az Alsó-vidéken 28, a Murai-vidéken 61, a Drávai-vidéken 47 helységben írták össze a népiskolákra jellemző állapotokat. Az egy anyaegyházhoz tartozó községeket együtt vizsgálták, s a választmány céljának megfelelően, nemcsak a katolikus, hanem a református népiskolákat is összeírták, bár ebből e vidéken mindössze egy volt. Az összeírók a járásban összesen 20 működő népiskolát találtak, 19 helységben (Légradon a katolikusok és az evangélikusok is tartottak fenn iskolát). A lakott helyek 14,8 %-ában folyt tanítás. Ezzel szemben Fényes Elek adataival számolva, a reformkorban a Zala megyei helységek kb. 25,58 %-ában működtek népiskolák.¹¹ A Muraközi helyzet a megyéhez képest 10,88 %-os különbséget és 42,54 %-al rosszabb iskolaellátottságot jelentett. Megyei viszonylatban az iskolaszám tekintetében a járás, ugyanúgy, mint Göcsej és Hetés igen elmaradott volt.¹² A 20 népiskola közül, csak 13 működött iskolaépületben. A járásban ugyan összesen 14 iskolaépület volt, de a túszeszentgyörgyi, tanulók hiányában, éppen üresen állt.

Kraloveczen például, mivel *oskolaház* nem volt, *privát házat* béreltek iskolának, Csehoveczen pedig a jegyző télen 1–2 gyermeket házról-házra járva tanított olvasni.¹³

Az iskoláztatási mutatók a lehetőséget tekintve sokkal kedvezőbbek voltak. A járás 14 máterében és 5 filia falujában működő iskolába 85 helységből, a lakott helyek 62,5 %-ából jártak a gyerekek. A szétszórót, gyéren lakott települések azonban ellátatlanok voltak, gondot jelentett az 5 szünetelő iskola újraindítása is.

Az iskola létrehozása, működtetése ezen a vidéken is szorosan összefüggött a helység anyagi helyzetével, gondolkodásmódjával, igény szintjével és a helybeli földesúr, vagy az egyház képviselőjének hajlandóságával. A járás nagyfokú elmaradottságában nem kis szerepet játszhatott, hogy a muraközi mezővárosok és falvak túlnyomó többségének földesura (illetve egyházi kegyura) Festetics László gróf volt, aki halvány mása volt apjának, Festetics Györgynek. Unokatestvére, Széchenyi István gróf is megvetette pazarló, léhűtő életmódjáért. László grófnak mindössze egyetlen nevezetes tette volt Zalában, az 1820-as évek közepén megkísérelte a megyei könyvtár megalapítását.¹⁴ A rendkívül elaprózott, szétszórót településszerkezet mellett, ahol az egy településre eső népesség átlaga 1836-ban 371 fő volt, Festetics nem-törődömsége és a terület egyházi hovatartozása is (zágrábi egyházmegye) valószínű oka lehetett a térség nagyfokú elmaradottságának.

A szétszórót, gyéren lakott települések ellátását az összeírók javasolták is a választmányának: „Ezen helyiségekben nintsen Iskola, Vratissineczen azomban lehetne (...) ezen Helység legalkalmasabb lenne erre, mert a Járáshoz tartozandó többi Helységek közül tőle egy sints távolabb egy órányi járásnál.”¹⁵ Ugyanezt javasolták Dekánovecz és Belicza hasonló helyzetben lévő plébániái és filiái esetében is.

A meglévő iskolaépületek állaga, befogadóképessége nagyon eltérő volt. Az iskolaépületek a megyeszerte általánosan használt építőanyagokból: fából, sárból, szalmatetővel készültek, de akadt 3 kő, sőt 1 téglapépület is. Kőből épület az Alsó-vidék Draskovecz új iskolája, illetve a vidoveczy és a gorsicháni iskola. A Murai-vidéken Stridó mezőváros iskolaépülete készült téglából, a Dráva-vidék 2 iskolájának – csáktornyai, nediliczi – összeírása pedig nem tért ki az épületek építőanyagaira.

¹⁰ Kotnyek: im. 51–53. old.

¹¹ Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja, statisztikai és geographiai tekintetben. Pest 1836. 1. köt. 3. köt. (1836–1842.)

¹² Kotnyek: im. 22. old.

¹³ ZML.: Sellyey: im.

¹⁴ Zala megye történelmi olvasókönyve. (Szerk.: Molnár András) ZML. 1996. 163–164. old.

¹⁵ ZML.: Sellyey: im.

Arra vonatkozóan azonban bőven van adat, hogy a meglévő iskolaépületek többnyire szűkösek voltak. Az Alsó-vidéken pl. a perlaki iskola egyetlen tantermébe 123 tanuló járt, s ez a zsúfoltság általánosan jellemző volt, alig akadt néhány kivétel. Csak Hodossan és Gorichán iskolájának tanterme: „a tanulók számához képest elég tágas”¹⁶ a dobrovai iskola pedig: „igen tüsting.”¹⁷

A tantermek berendezéséről a perlaki iskola kivételével, ahol: „szükséges eszközök vannak”,¹⁸ nem készültek feljegyzések. A taneszközök összeírása kapcsán tett megjegyzésekből (pl. Szentgyörgyön alig volt tankönyv, de volt tábla, ahová a tanító előírt) viszont arra lehet következtetni, hogy e téren sem a járási, sem a megyei, sőt a régióbeli viszonyokban sem lehetett lényeges eltérés. A berendezés, a felszereltség mindenhol sok kívánnivalót hagyott maga után.¹⁹ Kotnyek István a Népnevelési Választmány által elrendelt összeírás alsóbagodi, boncodföldi, tárnoki, pákai körzetekre vonatkozó adatai alapján a tanszerekről azt írja, hogy az érvényben lévő II. Ratio által előírt „tankönyvekkel viszont a tanulók egyáltalán nem rendelkeztek. Az iskolai könyvtár (nevelői könyvtár) is tulajdonképpen csak ABC-s könyvekből, katekizmusból és bibliából áll.”²⁰

A Muraközi járásban is hiányzott az előírt tankönyvek többsége: az iskolák túlnyomó részében magyar és horvát, néhány helyen német ABC-s könyveket, katekizmusokat írtak össze, s a tanulóknak általában itt sem volt saját tankönyvük. A Muraköz jellemzői – a perlaki iskola kivételével – taneszközök, segédanyagok tekintetében is tükrözték a megyeszerte jellemző korabeli állapotokat. A járás perlaki iskolája azonban a katolikus népiskolák között a reformkorban országos tekintetben is kivételes helyzetűnek számított: „Igen el vannak látva szűkséges könyvekkel. (...) vagyon egy különös könyvtár is, mellyel Perlaki születésű, és János főherceg regementjében volt Zvoznik János Kapitány Úr az itteni nemzeti iskolának ajándékozott. Többnyire magyar könyvekből álló, de azokat csak a – kiműveltebb elméjű ifjak használhatják, sőt másoknak is olvasás végett ki szoktak adatni.”²¹

2. Érdeklődésre tarthat számot, hogy a nemzetiségek által sűrűn lakott Muraközben – Szentmárton, Orehovicza és Légrad kivételével – az általában jellemző „magyarosítás” ellenére a többnyelven való tanítás érvényesült. A vidéken a nemzetiségi nem rendelkeztek külön anyanyelvi iskolákkal, valószínű, hogy ezt az anyagi viszonyaik sem tették lehetővé, hiszen Légrad kivételével ez időszakban még a felekezetek sem működtettek külön iskolákat. A járásban működő 20 népiskola közül 15-ben horvát és magyar nyelven, két népiskolában, Stridón és Csáktornyan pedig még német nyelven is tanítottak. A két-háromnyelvű tanítás ezekben az iskolákban nem csak a hitoktatásra vonatkozott, az olvasás, írás és a számolás is több nyelven folyt. Ezt bizonyítják a tételesen összeírt kétnyelvű, illetve a magyar, horvát, német nyelvű tankönyvek is. A magyarul nem tudó tanítókat az ország több megyéjével ellentétben²² nem bocsátották el, megelégedtek azzal, hogy magyarul tanító preceptort tartottak.

A magyar nyelvűségért és a magyar nyelv iskolai tanításért vívott harc ugyanis köztudottan szerves része volt a XVIII. század végén kibontakozott és a reformkorban felerősödött nyelvmozgalomnak, s ez a nemzeti önrendelkezés és a polgári átalakulás igényéhez kapcsolódott. A magyar nyelv mint a nemzeti jelleg elsődleges hordozója, a nemzeti hovatartozás fő ismérveként jelent meg, s így a magyar nyelvű oktatás a magyar nyelv terjesztésének kitüntetett eszköze lett. A nyelvi törekvéseket a tannyelv tekintetében kettősség jellemezte. Progresszív vonása az volt, hogy a magyar tanítási nyelvet a korszerű tudományosság, a művelődés demokratizálásának eszközeként fogták fel, mely lehetővé teszi a német és latin nyelv háttérbe szorítását, valamint a Habsburgoktól való függetlenedést.

¹⁶ ZML.: Sellyey: uo.

¹⁷ ZML.: Sellyey: uo.

¹⁸ ZML.: Sellyey: uo.

¹⁹ Kotnyek: 43. old.; Kanyar József: Népoktatás a Déldunántúlon a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában (1770–1868) Akadémia Kiadó Bp. 1989. 156–157. old.

²⁰ Kotnyek: uo. 47. old.

²¹ ZML.: Sellyey: im.

²² Kanyar: im. 220. old., 254. old.

Retrográd vonása pedig a nemzeti nyelvi egység kialakítására törekvés volt, mely a nemzetiségek nyelvének háttérbe szorítását, magyarosítást jelentett. Az 1830. évi VIII. törvény 4. § és 5. §-ának értelmében a nemzetiségek által lakott megyék az 1830-as évektől bizottságokat alakítottak és intézkedéseket hoztak a magyar nyelv terjesztésére.²³ Mindennek racionális és érzelmi indítékai voltak. A magyar nyelv terjesztése részben a közhivatalok viseléséhez immár szükséges magyar nyelv megismerését célozta, részben a nemzeti öntudatra ébredés természetes velejárója volt, s mint ilyen, nem volt mentes bizonyos túlkapaszkodástól sem. A nyelvterjesztés elsődleges eszközeinek Zala megyében is az iskolákat tekintették, de a magyarosítást nem erőltették. A sok helyen érvényesülő gyakorlattal ellentétben a népiskolai összeírásban magyarosítási törekvésre utaló megjegyzés alig található. Ezek is csak egy-két esetben előforduló közvetett utalások a magyar nyelvben tett előmenetelre, vagy a tanító nyelvtudására. Szent Mária és Alsómihályvec közös iskolába járó gyerekek vizsgájáról pl. lejegyezték, hogy a „Magyar nyelvbe igen keveset”²⁴ haladtak előre, Alsó Králevcezen pedig, ahol a falu jegyzője, Kosnyák Lukács mindkét nyelven tanított az összeírásban az áll: hogy „jobb előmenetelt fognak tenni, ha A Králevcezen is oskolát fog éppíttetni, s jó magyar tanítót fogadni.”²⁵

Úgy tűnik, hogy bár a nyelvi ügy az országos és helyi politika szintjén jelentkezett, de a Muraközi járásban a gyakorlatban ezidőben tényleges hatása nem mutatható ki. Sőt, a fellángoló nemzeti törekvéseket még a helyi politikai fórumok sem tették igazán magukévá, s talán ez is hozzájárult a helyi toleráns gyakorlathoz. Degré Alajos kutatásai is ezt támasztják alá. Szerinte a megyében 1793-ban II. József nyelvi intézkedéseire fellángoló nemzeti ellenállás hatására indult el a nyelvi harc, amikor Muraköz új földesura gróf Festetics György – kifejezetten magyarosítási szándékkal – a februári közgyűlésen indítványozta, hogy a horvátokat szorítsák rá a magyar nyelv tanulására úgy, hogy csatolják át a zágrábi egyházmegyétől a szombathelyihez, s csak magyarul tudó jegyzőket alkalmazzanak. A javaslatot a megyegyűlés elfogadta, intézkedés azonban nem történt. Ez a magyarosítási szándék 1828-ban újra megfogalmazódott, s bár Bőhle András szombathelyi megyéspüspök is támogatta, de ez is eredménytelen maradt. Ezt támasztja alá az is, hogy a zágrábi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei szerint a muraközi falvakban ekkor a magyar nyelvű plébánosok mellett továbbra is horvát nyelvű káplánok tevékenykedtek. Az összeírás idején a zágrábi püspök a felvidéki származású Váraljai Haulik György volt, aki ezt a tisztséget 1837-től töltötte be. Beszélt horvátul, magyarul, de egész hivatali adminisztrációjában és levelezéseiben a latin nyelvet használta, plébánosait pedig a politikai komplikációk kerülésére szólította fel. Valószínű, hogy közömbös magatartása is hozzájárult ahhoz, hogy a megfogalmazódott magyarosítási kezdeményezések elszigeteltek maradtak.²⁶ A toleráns gyakorlat másik bizonyítéka a Sellyey család levéltárában található 1829. november 28-án kelt, Sellyey Eleknek szóló levél, melynek írója a Muraközi járásban lakó, a perlaki iskolának magyar könyveket adományozó Zvornik kapitány, aki a levélben magyarosítási szándékkal egy muraközi magyar társaság létrehozását javasolta, mert szerinte: „Jó és nagyon hasznos volna a népre nézve mások példájára ezt a vidéket is megmagyarosítani.”²⁷ E levélre való reagálásnak sem a családi levéltárban, sem a közgyűlési jegyzőkönyvekben nincs nyoma.

A megyei közgyűlések történései is adalékul szolgálnak a toleráns gyakorlathoz. Az 1843. november 10-én tartott közgyűlésen pl. néhányan követutasításba akarták vetetni, hogy indítványozzák az országgyűlésen a magyar nyelv kizárólagos használata érdekében *praeclusio terminus* kiszabását. Ekkor Deák Ferenc szót kért és felszólalásában a figyelmet a magyar nyelv tanulásának nehézségeire, illetve a földesúr fél évszázados eredménytelen nyelvterjesztési próbálkozásaira irányította. Deák hatására ezt az indítványt is elvetették.²⁸

²³ Mészáros István: A magyar nevelés története 1790–1849. Tankönyvkiadó Bp. 1968. 196–197. old.

²⁴ ZML.: Sellyey: im.

²⁵ ZML.: Sellyey: uo.

²⁶ Degré Alajos: 19. századi kísérlet magyar egyházi közigazgatás bevezetésére a Muraközben (Adalék a nemzetiségi kérdés történetéhez) In: Levéltári Szemle 1972. 2. sz. 17–21. old.

²⁷ ZML.: Sellyey: im.

²⁸ Kónyi Manó: Deák Ferenc beszédei 1842–1861. 2. bővített kiadás. Bp. 1903. 2. köt. 54–55. old.

A források alapján a nacionalizmus fellendülése csak az 1848-as forradalmi eseményeket megelőzően jelentkezett. Amikor pl. 1846-ban a magyar Gasparich Márk Csáktornyaán magyarul akart prédikálni, a gvárdián azzal utasította el, hogy: „nem szokás, de nem is szokásos, hogy Csáktornyaán évi egy napot kivéve magyar nyelvű prédikáció legyen.”²⁹ Ezen a vidéken csak a kiegyezést követően lángolt fel a nacionalizmus és a magyarosítás

3. A korszakot, mint köztudott a kettős (normaiskolai és gyakorlati) tanítóképzés jellemezte. A népiskolák tanítóinak tudása, tapasztalata ebből adódóan igen sokszínű volt. A tanításhoz nem kellett feltétlenül tanítói végzettség, mert a közfelfogás szerint, aki a tanítandó anyagot teljes mértékig birtokolta, alkalmas volt annak tanítására is, pedagógiai, metodikai előképzettség nélkül. Sok népiskolai tanító előképzettsége a latin iskola, vagy az akadémiai tagozat egy, esetleg több évfolyama, de legtöbbször csak a népiskola volt, ahol gyakorlatban praepceptorként sajátította el a tanítás mesterségét.

A Muraközi járásban az összeírás idején működő 20 tanító közül a tanítók 10 %-a, mindössze 2 fő – a Perlakon tanító Rigó József és a stridói mester, Hochstadter János - végzett praeparandiát, s ugyancsak 2 tanító esetében jegyezték fel egyértelműen (a szentgyörgyi Vugrin Ferencnél ugyanis csak az „Oskolát végzett” bejegyzés áll) a népiskoláknál magasabb iskolai végzettséget. Segédtanítókat viszont 5 anyaegyház iskolája, az iskolák -e alkalmazott. Az 5 praepceptor közül 1 praeparandiát, 1 logikát végzett. Kotnyek István adatai³⁰ alapján becslülve az 1830–40-es években a zalai tanítók és segédtanítók kb. 1/3-a rendelkezhetett a népiskolánál magasabb iskolai végzettséggel, ezzel szemben ez az arány a Muraközi járásban csak 1/5 volt.

Az oktandó tananyag alapos ismerete mellett fontos volt, hogy a tanító értelmes, tiszta erkölcsű, jó magaviseletű ember legyen. Ennek a kritériumnak a orehoviczai mester kivételével, akinek csak a vezetéknevét jegyezték le, mindenki megfelelt. „bizonyos Halabárecz nevű, egyszersmind a számlált Helységeknek jegyzőjük is beszéll ugyan magyarul, de a tanításra nem egészen alkalmas. Tsekély elméleti tehetségű, nem a legjobb magaviseletű; nem praeparandista.”³¹

A tanítók jövedelme országszerte a főhivatásként végzett iskolai tanításért és a „mellékfoglalkozásként” üzőtt egyházi szolgálatért, községi, uradalmi vállalkásokért, illetve az egyéb magánmunkákért kapott pénz és természetbeni járandóságokból tevődött össze.³² A különféle járandóságok mértékét (a természetbelit az 1836. évi 6. tc.³³ már szabályozta, de sok helyen nem tartották be) általában a faluval, földesúrral, szülővel kötött kontraktusok határozták meg. Fő járandóság a telekhasználat mellett különböző természetbeni juttatás (gabona, tűzifa, bor stb.) volt, s ehhez társult a didactrum, a tanításért kapott pénz. Általában valamennyi „munkakörből” származott valamilyen jövedelem, de ez együttesen is csak szerény megélhetést nyújtott. A Muraközi járásban tanítók főleg a jegyzői és (vagy) a kántori teendőket látták el „mellék” vagy főfoglalkozásként. A 20 tanítóból csak 7 jövedelme származott kizárólag tanításból.

A Muraközi járásban a tanítók tanításért kapott pénzbeli átlagjövedelme az összeírás alapján 163 váltó Ft körül mozgott. Ez nagyobb volt a megyebeli átlagnál (a reformkor végén 125 váltó Ft),³⁴ de nagy volt (0-300 váltó Ft-ig) az átlag körüli szórás. A már említett Halabárecz nevű tanító például: „Minden tanuló gyermek után egy köböl gabonát kap, más fizetése mint Tanítóknak nints. – Mint Jegyző különösen, s nem egyformán egyezkedik a Helységekkel.”³⁵ Sajátos természetbeni jövedelemben részesült Szersán Bertalan hobossáni tanító, aki: „étellel itallal rendre házanként tartatik”,³⁶ de ugyanilyen juttatásban részesült a dommasineczi tanító Andrócsecz István is.

²⁹ ZML.: Sellyey: im.

³⁰ Kotnyek: im. 45. old.

³¹ ZML.: Sellyey: im.

³² Bényei: im. 272. old.

³³ Magyar Törvénytár 1836–1868. évi törvénycikk Bp. 1896. 32–33. old.

³⁴ Kanyar: im. 287. old.

³⁵ ZML.: Sellyey: im.

³⁶ ZML.: Sellyey: uo.

A falusi gyerekek szervezett és rendszeres iskoláztatását a feudális gazdálkodás szerkezete országsszerte nem tette lehetővé.³⁷ Ez alól a Muraközi járás sem számított kivételnek, de itt nehezítette az iskolába járást a települések széttagoltsága is.

Az egész járásban 1837–1841 között összesen 1054 iskolába járó tanulót írtak össze, de ez a sommás táblázat adatai alapján³⁸ becslve csak az iskoláskorúak 11–16 %-a volt.

A gyerekek közül elsősorban a fiúk, azok is főleg télen, s csak akkor, ha azt az időjárás lehetővé tette, jártak iskolába: „*Fő akadály hogy a Helységekk egymástúl való távolsága miatt téli időben sokszor ki kell maradni az iskolából a tanulók/na/k kívált az apróbbnk/na/k s gyengébbek/ne/k.*– jegyezték fel pl. az Alsó vidéken. Az iskolabjárás elmulasztásának alábbi okai általánosan mondhatók: „*többynire sorozáshoz, vagy pásztorságra alkalmaztattynk gyerekeiket. (...) részint az ádozó népek szegénysége, de leginkább a Szülőknek tulajdon tudatlansága.*”³⁹

Az egész tanéven át tartó rendszeresnek mondható iskolába járás csak Perlakon és Nede-liczen volt jellemző, de a mezővárosok iskolájába is elsősorban csak a városi gyerekek jártak rendszeresen. Kivételt jelentettek viszont Dommasinecz lakói, akik maguk fogadtak tanítót, s itt az 51 gyerek többynire rendszeresen járt iskolába. Ez összefügghetett azzal, hogy a község lakói jómódúak voltak, pásztorokat tartottak, s feltételezhetően igényük is volt gyermekeik iskoláztatására.

A tananyag e népiskolák többségében, mint ahogy Orehovicza iskolájánál bejegyezték: „*olvasás, írás egy kis kathekismus*”⁴⁰ volt. A Dobrován, Légrádon, Perlakon, Stridón, Szelniczán ezen kívül tanítottak még számtant és ortográfiát, sőt az utóbbi három iskola harmadik osztályában a latin nyelv alapjait is a kisgimnáziumba készülők gyerekeknek, igaz Szelniczán csak annak, aki ezért külön fizetett. Tananyagfelosztás csak Perlak, Stridó és Podturen iskolájában érvényesült, 17 iskoláról jegyezték be, hogy: „*nincs fel osztva Esztendőkre, tanít olvasni és írni, vegyes magyarul és horvátul. (...) a gyermekek közönségesen addig tanulnak míg olvasni, írni a keveset számolni tudnak.*”⁴¹ A stridói mester, Hochstadter János tananyagfelosztása pl. a következő volt: „*Három esztendőre I^o esztendőben és osztályban tanítja az a.b.c.⁴² és olvasni horvátul, magyarul és németül. II° esztendőben, és osztályban, magyarul, horvátul, németül olvasni, és írni. A III° esztendőben, és osztályban az írás és olvasás gyakorlásán fellyül, Kátét magyarul, horvátul számvetést horvátul, Bibliát horvátul, olvasni, és írni deákul, mely osztályból az ifjak a diák 1° és 2° Gramatiára mehetnek és mentek is.*”⁴²

A tananyag ütemezése ebben az iskolában is – a korabeli gyakorlatnak – rendelkezésre álló tankönyveknek megfelelően történt: „*I^o Osztályban ABC Könyv magyar és német az Iskolák Számára Budán 1823. és hasonló horvát is. II° Osztályban, I^o Chtenya Kniiga od pravotoornishti Budinu 831 III° Osztályban, a fentebbi olvasó könyveken kívül; Kis Káté magyarul, Nagy Káté horvátul 809. Budán – a Biblia tsak szóval adatik elő. Számvető Könyv magyar, horvát, német.*”⁴³ A Muraközi járásban úgy tűnik, a tanító tudásától, tapasztalatától, illetve a helyi körülményektől egyformán függött, hogy az alapismeretekből mit, milyen mélységben, és milyen hatékonyan tanították meg.

Természertajozot, földrajzot, geometriát, történelmet még a járás mezővárosi iskoláiban sem tanították, bár ezeket a II. Ratio számukra előírta, s a műveltséghez, a hatékonyabb gazdálkodáshoz is szükséges lett volna. Így vélték ezt az összeírók is a Muraközi járás népiskolai helyzetének összegzésében: „*Általános Jegyzés: A falusi iskolákban nem tsak az a,b,c-ét olvasás, írást, Bibliát, számvetést, és Kátét kellene taníttatni, hanem jönnek vélünk, ha az Ifjuságnak a természet históriája, tudománya, a technológia, házi és mezei gazdaság, gyümölcstfák, szőlők, és kertek mívelése, marhák tenyésztése, annyira mennyire felolvasatnának, és megmagyaráztatnának.*”⁴⁴

³⁷ Mészáros: im. 127. old.

³⁸ ZML.: Nem nemes népesség összeírásai Muraközi járás 1839.

³⁹ ZML.: Sellyey: im.

⁴⁰ ZML.: Sellyey: uo.

⁴¹ ZML.: Sellyey: uo.

⁴² ZML.: Sellyey: uo.

⁴³ ZML.: Sellyey: im.

⁴⁴ ZML.: Sellyey: uo.

A tudásfelmérő nyilvános vizsgákat 14 iskolában az előírásoknak megfelelően, rendszeresen megtartották. Hodosánban, Szentmártonban, Dommasineczen, Orehoviczán azonban, sem nyilvános vizsga, sem felügyeleti látogatás még nem volt. Szelniczán és Podturenben is, csak a helyi plébánosok kérdezték ki a gyerekeket. Nem csoda, ha csak 5 népiskolában volt jó és ugyanennyiben elfogadható a tanulók tudása. A stridói plébános Vlavskovits Ferenc kivételével az iskola működéséről, a tanulók előmeneteléről a direktorok – kötelezettségeikkel ellentétben – sehová, senkinek semmiféle jelentést eddig nem tettek.

Bizonyítványt az országos gyakorlatnak megfelelően, csak néhány mezővárosban Perlakon, Stridón, Csáktornyan és Nedeliczen kaptak a tanulók. Az összeírók úgy érezték, hogy a hiányos adminisztráció és a felügyelet elégtelensége lehetetlenné tette a járás népvelés ügyének mindenkorai áttekintését, s nehezíti a Népnevelési Választmány által tervezett „hathatós intézetek” megtételét. Az észrevétel rovatban ezért az alábbiakat javasolták; „kötelesek legyenek a Direktorok a N/eme/s Vármegyének közelebb lévő Tisztviselője közül egyet, légyen az SZ Biro, vagy Eskütt minden fél Esztendei Examenre meg hívni, ez pedig az Examen folytatású és az ifjakk tanulásban tett előmenetelekről Járásbeli Fő Biro Urnak, vagy annak, kit a Te/kin/t/e/tes N/eme/s Vármegye az Oskolák és a népnevelés fel ügyellésére kirendeld, s még más időközbeli tapasztalásairól is jelentést tenni, a Proba irományokat, a nevendék számát classificatioval együtt bevenni és a Te/kin/t/e/tes Választmány Elnökjének leendő bekiildés végett hozzá küldeni, hogy annál fogva mind a Tanulók szám, mind pedig a tanulók a tanulásban és nevelésben mennyire lett előmenetele mindenkorai evidentiába tarthasson. (...) Jó, és tzelarányos volna azt is megrendelni, hogy Augusztus hónap végével minden Esztendőbe a tanulandó gyermekek Plébános Urak hozzájárulásával, kik egyeberánt is a gyermekek mind elméleti tehetségeiket jobban ösmérik s erköltsiségekről is tanúságot tehetnek össze irattassanak.”⁴⁵

Az összeírók, tapasztalataik alapján a Muraközi járásban a meglévő népiskolák állapot javítását, a tanteremszám bővítését, a szünetelő iskolák újraindítását, új iskolák építését tekintették a legsürgetőbb feladatnak. Még a jelenlegi állapotok megváltoztatásához szükséges anyagi fedezet biztosítására is javaslatot tettek: „Az oskolák fel építésére, és a lévőkk jobb karba való helyhez tetésére lehetne fordítani azon (...) pénzekk egy részét, mellyel, netalan a Helységbeli Bírák számadásainak meg vizsgálata után szoktak maradni, azonkívül a Korstma jövedelemnek is egy bizonyos részét ezen célra lehetne fordítani.”⁴⁶

Bizonyos, hogy Zala megye népiskoláztatási helyzetének megváltoztatásához, a régióbeli lemaradás ledolgozásához a Népnevelési Választmány tevékenysége, s ez az összeírás is jelentősen hozzájárult: 1848-ig a megyében 17-tel nőtt a népiskolák száma, növekedett a tanulólétszám, a tanítók száma, s néhány iskola bővítésére, állagjavítására is sor került.⁴⁷ Kotnyek István tanulmányában mindezt így értékeli: „Annak ellenére, hogy a megye népoktatásügye a választmány minden erőfeszítése ellenére sem fejlődött látványosan, a választmány tevékenysége mégsem mondható teljesen eredménytelennek. A tevékenység különösen két területen mutatható ki hosszabb távon is. Egyik a megyei közvélemény oktatásügyi orientáltsága, a másik a megye első tanítóképzőjének felállítása.”⁴⁸

A nevelésügy felkarolásában, a választmány munkájában jelentős szerepet vállalt Zala megye diétai követe Deák Ferenc, aki bár nem volt az oktatásügy szakértője, de mint jogász és politikus sokat tett a népoktatásért. 1840. július 27-i követjelentésében az iskoláztatásról leírt gondolata ma is aktuális üzenet: „Minden áldozat, mi e célra fordítatik, a hazának és emberiség oltárán van letéve.”⁴⁹

Dr. Magyarné Sztankovics Ilona

⁴⁵ ZML.: Séllyey: im.

⁴⁶ ZML.: Séllyey: uo.

⁴⁷ Kanyar: im. 210–213. old.

⁴⁸ Kotnyek: im. 52–53. old.

⁴⁹ Kónyi: im. 545 old., Bényei: im. 360 old.